

СЛОВАЦЬКІ ВІЙСКА В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ В 1941-1943 рр.: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Анотація. У статті розглядаються питання щодо участі словацьких військ в окупації України. Також автор досліджує основні аспекти статусу і дій союзних нацистської Німеччини військових формувань на окупованій радянській території.

Ключові слова: словацькі війська, союзники нацистської Німеччини, окупація України.

Питання про характер участі військових формувань країн-сателітів нацистської Німеччини видається дуже багатогранним. Не в останню чергу він має на увазі ту політичну мету, яку переслідували ті чи інші держави, вступаючи у союз з Третім райхом. Також важливою стороною питання є оцінка тих обставин, при яких сателіти Німеччини пішли на цей союз.

Закінчення Першої світової війни 1914-1918 рр. ознаменувався не тільки появою нових незалежних держав на карті Європи, а й співпало з початком масового поширення в Європі радикальних ідеологій. Примітно, що авторитарними політичними режимами виявилися охоплені як промислово розвинуті країни (Німеччина, Польща), так і країни з економікою переважно аграрного характеру (Румунія, Болгарія, Латвія). Подібні настрої не обійшли стороною і Словаччину, територія якої тривалий час була частиною Угорщини, а між двома світовими війнами входила до складу Чехословацької республіки.

Як зазначав німецький історик, дослідник фашистських ідеологій Ернст Нольте, в аграрній Словаччині значний вплив мали католицькі священники – з цього середовища вийшли засновник клерикально-націоналістичної Словацької народної партії Андрій Глінка і майбутній президент Словаччини Йозеф Тісо. На думку Нольте, ні той, ні інший не були фашистами в точному значенні слова, а були лише духовними особами, яким не подобалося чеське «вільнодумство» [12, 245, 248]. Крім цього, сторіччя угорського домінування, яке змінилося потім чеським, призвели до того, що у словаків не було, за висловом історика Петри Шмідт, «ні доблесного минулого, ні світлого майбутнього» [9, 20]. Цей фактор, посилений вищезгаданими аграрно-католицькими оточеннями, за суттю підготував ґрунт для виникнення і розвитку в Словаччині ідеї виходу зі складу Чехословаччини.

З одного боку, формальна за своєю суттю незалежність Словаччини створила б у словацької

еліти ілюзію рятівників вітчизни від насильницької унгаризації і союзу з Чехією, що, на її думку, загрожувало самому існуванню словацької нації [13, 31]. З іншого боку, в ході кризи Версальської системи міжнародних відносин в Європі, що відбулося в Мюнхенській угоді 1938 р., так і у байдужому ставленні Великої Британії та Франції до запропонованої СРСР програми колективної європейської безпеки, не залишала Словаччині іншого вибору, окрім як піти на зближення з нацистською Німеччиною. Німеччина ж бачила в Словаччині свого роду балансир між вимогами і суперечностями сусідніх держав, насамперед, Польщі та Угорщини. Важливим для Німеччини було також і економіко-політичне і військово-стратегічне значення Словаччини як майбутнього плацдарму [13, 34]. Відчуваючи підтримку Гітлера, вже наприкінці 1938 р. словацькі правлячі еліти висунули центральному уряду в Празі низку вимог, у тому числі збільшити кількість місць в уряді для представників Словаччини, а також створити самостійну словацьку армію [8, 263]. Після захоплення Німеччиною Чехословаччини в березні 1939 р. на частині території сучасної Словаччини виникла незалежна Словацька республіка на чолі з Йозефом Тісо, причому частина її території на півдні та сході відійшла до Угорщини, а на північному заході і заході – до Німеччини. В обмін на це словакам було обіцяно збільшення територій за рахунок Польщі [5, 191].

Варто відзначити, що всі важливі процеси в країні відбувалися під наглядом Німеччини: так, органи праці та держбезпеки були створені за німецьким зразком [13, 36-37], а словацькі війська (4 піхотних дивізії, 2 полку авіації і 69 танків LT-35) за угодою від 24 серпня 1939 р. підпорядковувалися головному німецькому командуванню [5, 183], яке з серпня 1940 р. почало активне нарощування військової присутності в Словаччині. У державній ідеології панував нацистський принцип «партія – це нація, а нація – це партія» [13, 31]. Як зазначав польський історик Чеслав Мадайчик, протягом всієї війни становище Словаччини (у пропаганді названою «оазою спокою в серці Європи») коливалося між німецьким сателітом і німецьким протекторатом [11, 95, 97].

На тлі напруги радянсько-німецьких відносин у першій половині 1941 р. і підготовки нападу на Ра-

дьянський Союз німецький Генштаб планував використовувати словацькі частини на кордоні, при цьому нічого не повідомляючи їм про майбутнє вторгнення в СРСР [6, запис 14 червня 1941 р.], однак потім було вирішено ввести словаків в бій. Всього словацькі війська, що билися на Східному фронті, налічували близько 45 000 чоловік [7, 408]. Озброєні вони були в основному зброєю чеського виробництва, важке озброєння (зенітні і польові гармати, гранатомети) були німецькими. На збережених фотографіях словацькі солдати іноді мають трофейну радянську зброю.

Спочатку Гітлер виступав проти участі словаків у військових діях на території України, так як його турбував той факт, що вони не захочуть битися зі слов'янами. Однак словацьке керівництво активно висловлювало свою готовність до бою, і вже 26 червня перші підрозділи під командуванням міністра оборони Фердинанда Чатлоша висунулися на Східний фронт, наступаючи через Львів на Вінницю. Для наступу на Україну призначалася так звана «Швидка група» (1,9 тис. осіб, посилені артилерією і 30 танками), оперативно підпорядковувалася 17-ої польової армії генерала Карла фон Штюльпнагеля групи армій «Південь», і дві піхотні дивізії. 8 липня «Швидка група» була збільшена до 3,5 тис. осіб і перейменована в «Швидку бригаду». 23 серпня того ж року бригада вже досягла 8,5 тис. осіб і була перепідлегла 6 армії генерала Вальтера фон Райхенау. Штаб бригади перебував у Козятині, потім був переведений до Житомира [9, 72, 94]. 3 серпня 1941 р., після реорганізації, на території України воювали Перша моторизована (10 000 чоловік) і Друга охоронна (6 000 чоловік) дивізії словацької армії. З повітря їх прикривали дві ескадрильї літаків словацької авіації.

Перший великий бій словацьких та радянських військ відбувся під Липовцем, у Вінницькій області, 22-25 липня 1941 р. Тоді словацькі дивізії зазнали відчутних втрат (до речі, найбільш за всю кампанію, виходячи із втрат за день боїв) і були виведені в тил, де стали нести патрульну службу в районі на захід від шосе Львів-Стрий. За архівними матеріалами відомо, що словацькі військові (зокрема, саперні частини) були задіяні німецькими організаціями військового будівництва при ремонті шосе Рівне-Житомир [2, арк. 43] (до цього вони самі висловлювали бажання брати участь у такого роду роботах [3, арк. 4-5]). Вже незабаром, зіткнувшись з рішучим опором Червоної армії в Україні, німецьке командування в середині вересня повернуло словаків на фронт.

Перша моторизована дивізія, наступаючи з району Вінниці на північ через Бердичів та Житомир, 15-22 вересня прикривала плацдарм на Дніпрі південніше Києва. 22 вересня частини дивізії відійшли до Білої Церкви, в резерв групи армій «Південь», але вже

через 10 днів у складі першої танкової армії брали участь в боях в районі Кременчука на правому березі Дніпра. Звідти, наступаючи в жовтні в напрямку села Радянське (Солонянський район Дніпропетровської області), наприкінці жовтня перша дивізія вийшла до узбережжя Азовського моря на лінію Маріуполь – річка Міус, де і зустріла свою першу військову зиму. Цим подіям був присвячений словацький пропагандистський фільм «Від Татр до Азовського моря» (*Od Tatier po Azovské more, 1942*), явно знятий за зразками аналогічної німецької кінопропаганди. Надалі, з початком літньої кампанії 1942 р., 1-ша словацька дивізія брала участь разом з німецькими військами в боях на Кавказі. При відступі німців у 1943 р. вона зазнала значних втрат, прикриваючи їх відхід назад в Україну, була розгромлена під Мелітополем і вже наступного місяця була виведена в Румунію як будівельна бригада. 2-а охоронна дивізія дислокувалася в тилу, в Західній Україні, потім несла службу на Житомирщині. Навесні 1943 р. її було перекинуто в Білорусію, а восени того ж року, після масового дезертирства, вирушила до Італії. Поразки і великі втрати спонукали німців дозволити словакам навіть вступати до військ СС: про це говорять виявлені документи на ім'я словацького громадянина Франца Дворжака, лейтенанта з оберабшніта СС «Дунай», датовані березнем 1943 р. [4, арк. 1].

Участь словацьких військ в боях на Східному фронті на боці нацистської Німеччини, яка хоч і подавалося в пропагандистському ключі як прояв співпраці двох незалежних держав (так, у листопаді 1941 р. президент Тісо побував з офіційним візитом у окупованому Києві), не можна оцінювати однозначно. Відомо, що рядовий склад не відчував бажання приносити присягу райху, а ряд офіцерів вважав співпрацю з німцями ганьбою для Словаччини [9, 56, 134]. Словацько-німецькі конфлікти на фронті, аж до побутових, були нерідкі [9, 79, 179-180]. Так, у польових умовах словаки, на відміну від німців, відчували значні труднощі з постачанням: солдати отримували 0,5 кг хліба на людину в день, обід та вечеря були недостатніми; платня становила 1,5 крони на день при ціні кілограма чорного хліба 4 крони (за курсом 10 словацьких крон дорівнювались одній німецькій райхсмарці) [9, 79, 94; 5, 186]. Продовольство унаслідок браку доводилося реквізувати на місці. Серед архівних документів збереглися розписки словацького командування, що видавалися на території Донбасу восени 1941 р. місцевим жителям, за худобу, пшеницю і овочі [1, арк. 287 оп., 311, 314, 322]. Звичайною справою стало дезертирство: наприклад, після поразки німців у Сталінградській битві, цілий полк 1-ої дивізії (2,8 тис. осіб) перейшов із зброєю на бік Червоної армії, а 800 чоловік з 2-ї дивізії – до українських партизанів [11, 101]. Відомо про секретну угоду між словацькими частинами та партизанським

законом Сидора Ковпака про взаємний ненапад [10, 93].

Всі ці риси створюють досить суперечливу картину знаходження словацьких військ в Україні. Крім того, потрібно відзначити, що на відміну від детально дослідженого бойового шляху словацьких частин, набагато більше питань викликає їх знаходження на захоплених радянських територіях, зокрема, українських, в якості окупаційних військ. Не секрет, що в даному випадку ставлення до них місцевих жителів було двояким: з одного боку, їх сприймали як союзників нацистів, з іншого - як культурно близький слов'янський народ. Це разуче виділяло словаків із загальної маси союзних Німеччині військ, що знаходилися в окупованих регіонах, наприклад, угорців або румун. Серед значної кількості документів з розслідування військових злочинів на території України не зустрічається згадок про масовану участь в них словацьких військ. Тим не менше, неминучі для німецьких окупаційних військ зіткнення з партизанами не обійшли стороною і словаків: у жовтні 1941 р. ними були проведені антипартизанські акції в районі Житомира, а на початку 1942 р. 102-ий піхотний полк 2-ий охоронної дивізії спалив кілька сіл в Мозирському районі Білорусії (у той час він адміністративно входив до складу райхскомісаріату Україна) [9, 94, 98]. Причетні до військових злочинів на українській території, словаки, однак, не були задіяні у стратах єврейського населення, а словацькі армійські священники одними з перших, вже наприкінці літа 1941 р., передали до Ватикану інформацію про масове знищення євреїв України [9, 67].

Тим часом, примітно, що в Україні (а також в Білорусії) як така була відсутня структура словацької окупаційної адміністрації, хоча подібна існувала у італійських військ, які перебували у прифронтовій зоні райхскомісаріата Україна. Однак збережені документи (у тому числі, згадані розписки) зі словацькими, а не німецькими штампами, свідчать про документообіг. На користь цієї теорії говорить і тривале знаходження словацьких військ в тилкових районах України, при тому, що відомі факти паралельного існування, наприклад, німецьких і угорських окупаційних властей. У цьому зв'язку потрібно підкреслити можливість існування й певної окупаційної моделі, яка, ймовірно обмежено, застосовувалася словаками.

У світлі описаних сюжетів, пов'язаних, не в останню чергу, з відношенням словацьких вояків до самої війни на Сході, а також участі словацьких військ у військових злочинах на території України, видається важливим надалі виявити ті характеристики та особливості, які дозволять сказати, чи можна взагалі ставити питання про словацький окупаційний режим в Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Література:

1. Российский государственный архив экономики (РГАЭ). Ф. 2324, Оп. 26, Д. 2937.
2. Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 1303к, Оп. 1, Д. 11.
3. РГВА. Ф. 1358к, Оп. 3, Д. 53.
4. РГВА. Ф. 1372к, Оп. 2, Д. 1231.
5. Агрессия. Рассекреченные документы службы внешней разведки Российской Федерации 1939-1941 / Под ред. Л. Соцкова. – Москва, 2011.
6. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939–1942 гг. Том 2. – Москва, 1971.
7. Пайпс Д. Словацкие вооруженные силы против Красной армии // Крестовый поход на Россию. – Москва, 2005.
8. Пушкаш А. *Цивилизация* или варварство. Закарпатье 1918-1945. – Москва, 2006.
9. Шмидт П. Словаки на Восточном фронте 1941-1944. – Воронеж, 2009.
10. Cooper M. The Phantom War: The German struggle against Soviet partisans, 1941-1944. – London, 1979.
11. Madajczyk Cz. Faszizm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie. Tom 1. – Poznań, 1983.
12. Nolte E. Die faschistischen Bewegungen. – München, 1966.
13. Tönsmeier T. Kollaboration als handlungsleitendes Motiv. Die slowakische Elite und das NS-Regime // Kooperation und Verbrechen: Formen der «Kollaboration» im östlichen Europa, 1939-1945. – Göttingen, 2003.

Баринов И.И. Словацкие войска в оккупированной Украине в 1941-1943 гг.: к постановке вопроса. – Статья.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы участия словацких войск в оккупации Украины. Также автор исследует основные аспекты статуса и действий союзных нацистской Германии военных формирований на оккупированной советской территории.

Ключевые слова: словацкие войска, союзники нацистской Германии, оккупация Украины.

Barinov I.I. Slovakian troops in the occupied Ukraine territory, 1941-1943: Presentation of a Problem. – Article.

Summary. The article raises the question of exploration of the poorly understood problem, which refers to the participation of Slovak troops in the occupation of Ukraine. The article also studies the basic aspects of the status and activities of allied armed forces of Nazi Germany in the occupied Soviet territory.

Key words: Slovak troops, Nazi Germany allies, occupation of Ukraine.